

Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԿՈՒԶԻ «ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹԻՒՆ ԱՌ ՍԱՀՄԱՆԵԱԼՍՆ
Ի ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ» ԵՐԿԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Երբ 1908 թվականին տողերիս գրողը և Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը հրա-
տարակեցինք Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառությունը», բնականաբար պետք է
առաջարանում խոսեինք նաև այն հարցի մասին, թե երբ է այս, հայոց եկե-
ղեցու դավանաբանական գրականության համար դարազուլիս կազմող, և հա-
յոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության համար խոշոր կարևորություն
ունեցող երկը հայերեն թարգմանվել:

Այդ հարցի մասին մեր առաջարանում ասված է հետևյալը.

«Առանց արտաքին որևէ ցուցում կամ վկայություն ունենալու արդեն կա-
րելի է ասել, որ այնպիսի մի գրվածք, ինչպես Տիմոթեոսի ներկա երկասի-
րությունն է, միայն այնպիսի պատմական շրջանում կարող էր թարգմանվել,
երբ հայոց եկեղեցին ստիպված էր անհրաժեշտաբար մասնակցություն ունե-
նալ դավանական վեճերի մեջ և այսպես կամ այնպես իր դիրքը որոշել բազ-
մաթիվ կուսակցությունների և դավանությունների նկատմամբ: Հայոց եկե-
ղեցու համար այդ շրջանն սկսվում է իսկապես Զ. դարի սկզբից, Բաբգենի
կաթողիկոսությամբ: Հայտնի է, որ Բաբգենը Դվինում մի ժողով գումարելով
505/506-ին մերժում է ամբողջ հայոց եկեղեցու հետ՝ նեստորականությունը,
զուցն նեստորականության ներքո, ինչպես այդ ժամանակները հատկապես
միաբնակների մոտ սովորություն էր, նաև քաղկեդոնականություն հասկանա-
լով, և հավանորեն համաձայնություն է հայտնում Զենոնի «Հենոտիկոն» կոչ-
ված հրովարտակին:

«Ի՞նչ է լինում դրանից հետո հայոց եկեղեցում, դժբախտաբար, մանրա-
մասն կերպով հայտնի չէ մեզ. այսքանը գիտենք միայն, որ Զ. դարի երես-
նական թվականներին հայոց կաթողիկոս Քրիստափոր Ա-ը ո՛չ միայն բացար-
ձակ կերպով միաբնակների կողմն է բռնում, այլև ճանապարհորդում է Ասո-
րիք՝ միաբնակներին մխիթարելու և նրանց համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրե-
լու համար: Վերջնականապես և վճռական կերպով, սակայն, հայերը մեր-
ժում են քաղկեդոնականությունը ներսես Բ. կաթողիկոսի օրով (548/9—
556/7) Դվինի երկրորդ ժողովում 554 թվին: Այդ ժողովից առաջ արդեն ներ-
սես Բ. որոշ կերպով հայտնել էր իր դիրքը, եպիսկոպոս ձեռնադրելով ասո-
րիների համար հակասեբրյան, ուրեմն հուլիանիտ, միաբնակ Աբդիշոյին և ուղ-
ղափառ համարելով նրան: Մեր ունեցած բոլոր տեղեկությունների համաձայն՝
հենց այս ժամանակ էլ պետք է տեղի ունեցած լինի զանազան դավանական
կուսակցությունների վճռական մաքառումը հայոց եկեղեցում, որից հաղթող

են դուրս դալիս ծայրահեղ միաբնականները: Անշուշտ այդ պայքարի ժամանակ պիտի կատարված լինի Տիմոթեոսի էլուրոսի այս գրվածքի թարգմանությունը, որ ամենալավ զենքերն էր մատակարարում հայ եկեղեցականներին նևատորականության և քաղկեդոնականության դեմ մաքառելու համար: Եվ մենք հիրավի տեսնում ենք, որ Տիմոթեոսի գրվածքը Վրաց բաժանման շրջանի դավանաբանական գրությունների մեջ որոշ կերպով հիշվում է մի քանի անգամ¹. ուրեմն ամեն կասկածից դուրս է, որ այն Զ դարի վերջին և է-ի սկզբին հայերեն թարգմանությամբ դործածական է արդեն»:

Այնուհետև, մեր ասածը հաստատելու համար որպես ապացույց բերել ենք Կ. Պոլսի Փոս պատրիարքի (24 դեկտեմբերի 858—25 սեպտեմբերի 867. երկրորդ անգամ՝ 878—դեկտեմբեր 886) քաջարձակ վկայությունը այն մասին, որ Տիմոթեոսի գրվածքը թարգմանվել է հայերեն ներսես Բ. կաթողիկոսի շնորհ և ասորի Արդիշոյի ձեռնբեղովությամբ և եռանդուն մասնակցությամբ, ուրեմն ճիշտ որ Զ. դարու կեսերին, դավանաբանական պայքարի ամենատաք ժամանակը: Բայց Փոսի վկայության մասին մանրամասն ստորև:

Ապա շեշտել ենք նաև, մեծ նշանակություն ունեցող, այն հանգամանքը, որ Տիմոթեոսի այս գրվածքը մի տեսակ հայերեն է ստեղծել դավանաբանական խնդիրների համար՝ որոշ դավանաբանական արտահայտություններ ու բանաձևեր, որոնք հաջորդ դարերում ընդհանուր դործածության մեջ են մտել դավանական թղթերի մեջ և այլ գրվածքներում: «Եթե ոչ ներսես Բ-ից մնացած դավանական թղթերից,— ասել ենք,— գոնե նրա հաջորդ Հովհաննես Բ. Գաբրիելացու (556/57—571, մեռել է 573) Աղվանից եպիսկոպոսներից տաղված թղթի մեջ (Գիրք Թղթոց, էջ 81—84) նշմարելի են արդեն Տիմոթեոսի հակաճառության պարզ հետքեր՝ թե՛ ոճի և թե՛ դադափարների կողմից: Իսկ Վրաց բաժանման շրջանի դավանաբանական գրագրության մեջ, ինչպես տեսանք, այդ գրվածքը մի քանի անգամ որոշակի հիշվում է իբրև ամենակարևոր հիշատակարաններից մեկը»²:

Թվում էր, թե խնդիրը միանգամայն պարզ է և այս պատճառաբանությունների դեմ ոչ մի առարկություն չի կարող: Բայց Տիմոթեոսի «Հակաճառության» լույս տեսնելուց հազիվ մի ամիս անցած «Արարատ» ամսագրի 1908 թ. մայիս-հունիսի համարում (էջ 564—589) լույս տեսավ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի «Տիմոթեոս Կուղի Հակաճառության հայ թարգմանության ժամանակը և այլն» վերնագրով հոդվածը, որի մեջ ասված է հետևյալը. «Ընդհանրապես ասած հրատարակիչների գլխավոր թեզիսների հետ թարգմանչի և թարգմանության ժամանակի վերաբերյալ ես կհամաձայնեի, այս սահմանափակությամբ, որ Տիմոթեոսը թարգմանված է վեցերորդ դարու երկրորդ կեսին, հույն բնագրից, հունարան լեզվով, առանց երկրորդական ենթադրաբար ասվածներին առանձին կշիռ ընծայելու: Բայց բարեբախտաբար Տիմոթեոսի հայ թարգմանության մեջ պահված է մի այնպիսի ճիշտ ժամանակաբանական ցուցում, որով հնարավոր է նշտիվ որոշել թարգմանության փառամյակը և որով հեղաշրջվում են ո՛չ միայն հառաչաբանում բերված զխավոր քեզիսները, այլև մեռ, վերջին փառորդ դարում, հայագիտության մեջ մշակված ընդհանուր հայացքները հունարան դպրոցի, դավանաբանական վե-

¹ Տե՛ս Գիրք Թղթոց, էջ 101, 103, 126, 140.

² Տե՛ս Տիմոթեոսի «Հակաճառության» հառաչաբանը, էջ XIV—XVIII.

ների շրջանի և հատկապես՝ նրա սկզբնավորության վերաբերյալ: Մոտ մի դարով ընդլայնվում է տեսության հորիզոնը դեպի հետ և փոխվում է այդ խնդիրներին վերաբերյալ հարցերի հիմնակետը» (Ամբողջ ընդգծումն իմն է: Ե. Տ.-Մին.):

Ո՞րն է այդ ժամանակաբանական ցուցումը. Տիմոթեոս Կուզի գրվածքում եկեղեցական հայրերից բերված «պիտառություններից» մեկի վերնագիրը հետևյալն է. «Երանելոյ հայր մերոյ եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ և Խոստովանողի՝ ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյ ի Գանգրայ յեքսորաց, ուր զընթացսն կատարեաց ի Քրիստոս Թովթ՝ Լեթներորդ, սեպտեմբերի երկրորդ Հոռի վեցերորդ» (էջ 277):

Գտնելով, որ ակներևորեն հայ թարգմանիչն է ավելացրել համապատասխան հայ ամսաթիվը՝ Հոռի վեցը, Գ. Տեր-Մկրտչյանը այնուհետև, բնավ չկասկածելով, որ Հոռի վեց ընթերցվածը կարող է նաև աղճատված լինել, տոմարական հաշիվներ անելով գալիս է այն եզրակացության, որ սեպտեմբերի 2—Հոռի վեցի զուգավորությունը կարող է հանդիպել միայն 480—483 թառամյակին, ավելի ճշգրիտ 29 փետրվարի 480—28 փետրվարի 484: Այստեղից Գ. Տեր-Մկրտչյանը եզրակացնում է. «ահա այս ֆառամյակն է Տիմոթեոս Կուզի հայ թարգմանության հաստատուն և անխախտելի քվականը». և ապա՝ «այս զուգավորությամբ առաջին անգամ ունենում ենք հինգերորդ դարից, մաքեմաթիկոսեն նշտված ֆառամյակ գրական աշխատության, որով և դրվում է առաջին հաստատուն հիմնաքարը մեր գրականության ապագա նշգրտված ժամանակագրությանը...» (ընդգծումն իմն է: Ե. Տ.-Մին.):

Միաժամանակ Գ. Տեր-Մկրտչյանը աշխատում է փակել իր եզրակացության դեմ կասկած հարուցելու ուրիշ որևէ ճանապարհ: Օրինակ, նա գրում է. «Թերևս մեկը իրեն թույլ տա ենթադրել, որ հայ թարգմանը Հոռի 6 դնելով կամեցել է հաշվել ոչ իր թարգմանության, այլ Դիոսկորոսի Սեկունդինանին գրած թղթի ժամանակը: Բայց այդպիսի հաշվի համար պակասում են անհրաժեշտ պայմանները: Միմիայն «սեպտեմբերի 2» ունենալով անհնար է այդպիսի հետադարձ հաշիվը, անհրաժեշտ էր ունենալ նաև թղթի գրության տարեթիվը»: Հետադարձ հաշիվ անելու հնարավորությունը Գ. Տեր-Մկրտչյանը ժխտում է նաև իր երկրորդ հոդվածում (տե՛ս «Շողակաթ» ժողովածու, հայ մատենագրության հնագույն թվականները հոդվածը՝ էջ 155. «Ի՞նչպես հավանական համարել թարգմանչի կողմից հետադարձ հաշիվ»): Հետադարձ հաշվի հնարավորության մասին մենք կխոսենք մի քիչ հետո:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի այս վարկածը սկզբում ո՛չ միայն ընդունելություն չդրավ, այլ և շատ հիմնավոր առարկություններ և ընդդիմաբանություններ առաջացրեց (տե՛ս Ե. Ակինյան, «Տիմոթեոս Կուզ հայ մատենագրության մեջ», Աղգային Մատենադարան ԾԸ, Վիեննա, 1909): Հետադաշում առանց լուրջ հիմնավորման Գ. Տեր-Մկրտչյանի հաշիվները ճիշտ համարեցին և նրա կողմն անցան Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը և Ստ. Մալխասյանը: Իսկ երբ 1926 թվականին նրա դեմ դուրս եկավ ակադ. Հակոբ Մանանդյանը («Հանդես Ամս-

¹ Պարտք ենք համարում այստեղ պարզել մի թյուրիմացություն, որ առաջացել է Տիմոթեոսի հրատարակիչների (տողերիս գրողի և Կ. Տեր-Մկրտչյանի) անուշադրությունից և առիթ է տվել բազմաթիվ էջեր գրելու գոյություն չունեցող մի հարցի մասին: Բանն այն է, որ համապատասխան տեղը Տիմոթեոսի ձեռագրում (№ 1958) ո՛չ թե ունի քուլթ Լեթներորդ, այլ պարզապես քուլթ Լեթներորդ (տե՛ս էջ 269բ), ինչպես կրկնակի օտուզեցինք 1958 թվականին:

օրյա»-ում, ապա առանձին գրքով), սրա դեմ էլ իր առարկություններն արեց ակադ. Մանուկ Աբեղյանը (Հին հայ գրականության պատմություն, I հատ., Երևան 1944, հինգերորդ հավելված, էջ 613—618):

Ամենից առաջ պետք է շեշտել այն հանգամանքը, որ պիտառության վերնագրի մեջ խոսքը անկասկած վերաբերում է Դիոսկորոսի մահվան ամսաթվին, որը շատ հասկանալի կերպով դրված է եգիպտական թուվթ ամսի հաշվով: Մենք արդեն նշեցինք, որ Տիմոթեոսի երկի մեջ գրված է այդ ամսի անունը, ուրեմն «թուվթ» քննարկվածը, որ պատահում է № 454 (4) ձևադրում, էջ 230 (Տիմոթեոսի տպագրություն, էջ 335) և «Կնիք հաւատոյ» ժողովածու, էջ 112, պետք է թյուրիմացություն համարել: Այդպիսով համապատասխան պիտառության վերնագիրը պետք էլինի վերականգնել հետևյալ ձևով.

«Երանելոյ հաւր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ և Խոստովանողի՝ ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյ, ի Գանդրա յեքսորաց, ուր դարշաւանն (կամ զընթացսն) կատարեաց ի Քրիստոս. Թուվթ է., սեպտեմբեր Բ., Հոռի Զ.»:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը գտնում է, որ ամսաթիվը պետք է լինի «Թուվթ Ե., Սեպտեմբեր Բ., Հոռի Զ.» և այդ բացատրում է նրանով, որ իբր շփոթվել են հայերեն այբուբենի Ե և է տառերը, որ շատ սովորական բան է: Բայց ինչու է նա այդ դեպքում երեք անգամ պատահող «Թուվթ է»-ն վերածում միայն մի անգամ պատահող «Թուվթ Ե»-ին. չէ՞ որ ճիշտ հակառակը կլինեին տրամաբանականը և ավելի հավանականը: Գ. Տեր-Մկրտչյանը հենց ինքը բաց է անում զաղտնիքը. նրան հայտնի է, որ Դիոսկորոսը իրոք մեռել է սեպտեմբերի ոչ թե 2-ին, այլ 4-ին, իսկ սեպտեմբերի 4-ին համապատասխանում է Թուվթի 7-ը և ոչ թե 5-ը: Նա գրում է. «Ուրեմն խնդրական է մնում Դիոսկորոսի մահվան ամսաթիվը, որ պիտի լինի կամ 5 կամ 7: Եթե 7-ն է նախնականը՝ հայերեն թարգմանվելուց հետո է-ն շփոթմամբ կարդացվել է Ե և վերջինիս դիմաց միայն հնարավոր էր դնել սեպտեմբերի 2» («Շոդակաթ» ժողովածու, էջ 157): Ինչպես տեսնում ենք, այս թվերի մեջ մեկի փոխարեն մի քանի սխալ կա: Նախ՝ ճիշտը Թուվթ է-ն է և ոչ թե Ե-ն, երկրորդ՝ սեպտեմբերի 2-ի փոխարեն պետք է լինի անպայման սեպտեմբերի 4, իսկ թե ինչ պիտի լինի Հոռի 6-ը, այդ կտեսնենք հետո:

Դիոսկորոսի մահվան օրն ու տարին մեզ հաղորդում է նրա աշակերտ Թէոպիստը սկզբնապես հունարեն գրված և այժմ ասորերեն պահված կենսագրության մեջ, որ ֆրանսերեն է թարգմանել F. Nau-ն¹: Այդ կենսագրության մեջ պատմվում են Քաղկեդոնի ժողովին նախորդող իրադարձությունները, այդ ժողովի հրավիրումը, Դիոսկորոսի Կ. Պոլիս մեկնելը, նրա ունկնդրությունը կայսեր մոտ, «նեստորականների» ինտրիգները, Քաղկեդոնի առաջին նիստը, Դիոսկորոսի պաշտոնանկումը, նրա ջանքերը՝ եպիսկոպոսներին նորից իր կողմն անցկացնել, նրա աքսորումը, Գանդրայում ապրելը և վերջապես նրա մահը, որը, Թէոպիստի ասելով, տեղի է ունեցել «էլուլ (=սեպտեմբեր) ամսի 4-ին դիշերվա ժամի 11-ին»: Թէոպիստը Դիոսկորոսի հետ զնացել

¹ Histoire de Dioscore, patriarche d'Alexandrie, écrite par son disciple Théopiste (Journal asiatique: Dixième série, t. I, Paris 1903, p. 1—108, 240—310). Հմտ. Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. Ahrens und G. Krüger, Leipzig 1899, էջ 304:

է Գանգրա աքսոր, մահվան ժամանակ նրա մոտ է եղել, նրա մահից երկու ամիս հետո գնացել է Պենտապոլիս (Cyrenaica), ուր և 455 թվականին գրել է այդ կենսագրությունը: Ուրեմն այստեղ մենք ունենք մի միանգամայն վրստահելի, ականատես վկա, որի տված տեղեկությունները ոչ մի կասկածի ենթակա չինել չեն կարող¹: Պետրոս Վրացու վարքի մեջ էլ ասված է, որ Գիոսկորոսը մեռել է էլուլ ամսի 7-ին². այստեղ էլուլը դրված է անշուշտ Թովթի ֆախարեն, կամ գուցե սխալ է այն:

Այստեղ անհրաժեշտ է մի հարց ևս շոշափել, որ սերտորեն կապված է մեզ հետաքրքրող խնդրի հետ: Հայտնի է, որ Բրիտանական թանգարանում 562 թվականից առաջ գրված մի ասորերեն ձեռագիր կա Cod 729 add. 12156 համարի տակ (հմմտ. W. Wright, Catal. 639—648), որն իր բովանդակությամբ խիստ նման է մեր Տիմոթեոսի «Հակաճառությանը». ասորերեն այդ հատորի վերնագիրն էլ նման է հայերենին և կոչվում է «Տիմոթեոսի գիրք Ընդդէմ ժողովոյն Քաղկեդոնի»: Բնականաբար ես ուզեցի ստուգել, թե արդյոք մեր Տիմոթեոսի Գիոսկորոսից բերված պիտառություններն իրենց վերնագրերով չկա՞ն այդ ձեռագրում:

Այդ ուղղությամբ ես շատ աշխատեցի մինչև 1913 թվականի վերջերը, բայց իմ ջանքերը հաջողությամբ չպսակվեցին: Քանի որ այդ ձեռագրի մի խոշոր մասը անգլերեն էր թարգմանել և հրատարակել S. G. F. Perry-ն (Dartford 1881), ես նախ այդ գրքի մեջ գտա Հենատոնի վանականներին ուղղված նամակի հատվածը, սակայն առանց որևէ ամսաթվի: Ապա ես խընդրեցի, որ ձեռագիրն ստուգեն և ինձ հայտնեն: Վերջապես ես 1913 թվականի դեկտեմբերի 5-ին Գիսենից (Գերմանիա) պրոֆ. Գուստավ Կրյուգերից մի բաց նամակ ստացա, որն իմ խնդրով դիմել էր Լոնդոն, իմ մատնանշած ձեռագիրը նայելու համար. այդ բացիկն ասում էր՝ «Պարոն E. W. Brooks-ը Լոնդոնից հաղորդում է ինձ, որ ձեռագրում էլ (add. 12156) ոչ մի ամսաթիվ չի նշված, և իրոք էլ անսովոր բան կլիներ թվագրված աստվածաբանական նամակը»:

Այնուհետև եկավ առաջին համաշխարհային պատերազմը և ես այլևս հնարավորություն չունեցա այդ հարցով զբաղվելու, թեև զանազան առիթներով միշտ անդրադառնում էի այդ խնդրին և խոստամունքով իմ ասելիքն ասել, քանի որ ես ոչ մի կերպ չէի կարողանում համաձայնել Գ. Տեր-Մկրտչյանի և նրա հետևորդների ո՛չ հաշիվներին և ո՛չ էլ դատողություններին:

Վերջապես ես որոշեցի մի անգամ էլ դիմել Բրիտանական թանգարանի վարչությանը և խնդրել, որ ուղարկեն ինձ հետաքրքրող պիտառությունների վերնագրերը ասորերեն ձեռագրից, և 1944 թ. մարտի 1-ին նամակ ուղարկեցի Լոնդոն այդ մտքով: Նույն թվի օգոստոսի 30-ին գրված պատասխանը հաղորդում էր ինձ, որ ներկա պայմաններում «բոլոր արևելյան ձեռագրերը ստիպված ենք եղել տեղափոխել Լոնդոնից հեռու գտնվող ավելի ապահով վայրեր, և նրանք մինչև պատերազմի վերջը մատչելի չեն լինի: Սակայն, հենց որ այդ ձեռագրերը նորից մատչելի լինեն, ես այն ստուգել կտամ և Ձեզ կտեղեկացնեմ»: Եվ իրոք, պատերազմը վերջանալուց հետո ես ստացա Բրիտանա-

¹ See Felix Haase, Patriarch Dioskur I von Alexandria nach monophysitischen Quellen, 1909, S. 145 ff.

² R. Raabe, Petrus der Iberer, Leipzig, 1895, էջ 63:

կան թանգարանից 1947 թ. հունիսի 17-թվակիր մի գրություն, որով ուղարկվում էր ինձ իմ ցանկացած պիտառությունների վերնագրերը ասորերեն: Նրանցից մեկը՝ Հենատոնի միայնակյացներին ուղղված նամակը իրոք թվական չունի, ինչպես հաղորդել էր E. W. Brooks-ը և ինչպես հայերենում է (տես Տիմոթեոսի Հակաճառություն, էջ 279), իսկ Սեկունդիանոսին գրած նամակից վերցրած պիտառության վերնագիրը հետևյալն է¹.

«Երանելոյ Դիոսկորոսի հար մերոյ և եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ և Խոստովանողի ի գրեցելոյ առ Սեկունդինոս թղթոյ, ի Գանգրա յեքսորաց, ուր զընթացսն կատարեաց ի Քրիստոս ի Թշրին քրդեմ յոթին (= Թշրին I-ի յոթին)»:

Այս վերնագրի շուրջն ևս թյուրիմացություն կա.

Նախ, ո՞րտեղից է վերցրել է. Շվարցը, որ այս ձեռագիրը (Brit. Mus. add. 12156) «պարզապես» ավանդել է «...ուր զընթացսն կատարեաց ի Քրիստոս սեպտեմբերի ամսոյ 9»², երբ ձեռագրում ասված է «Թշրին քրդեմ յոթ»:

Երկրորդ, ի՞նչպես պետք է հասկանալ «Թշրին քրդեմ» ամիսը. չէ՞ որ, սրբան հայտնի է, Թշրին քրդեմը կամ Թշրին I-ը չի համապատասխանում սեպտեմբերին, որը էլուլ է կոչվում, այլ համապատասխանում է հոկտեմբեր ամսին³: Բոլոր դեպքերում անհասկանալի է մնում 6 և 7 թվերի տարբերությունը: Ինձ թվում է, որ բոլոր դեպքերում, երբ խոսվում է 7 ամսաթվի մասին, պետք է հասկանալ թուլթ ամսի 7-ը, որպես այս դեպքում Դիոսկորոսի մահվան վավերական թվական, իսկ մյուս թվերը թյուրիմացության արդյունք են:

Եթե այդպես է, եթե թուլթ է—սեպտեմբերի 4 (ոչ 2) է Դիոսկորոսի մահվան ճիշտ թվականը, ապա մնում է լուծել հայերենի «Հոռի 9»-ի խնդիրը: Գ. Տեր-Մկրտչյանի կարծիքով՝ դա Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառության» հայ թարգմանության ժամանակն է նշում, որովհետև Դիոսկորոսի մահվան ամսաթիվը նշող այդ հատվածում մահվան տարեթիվը չկա, «ուրեմն և ոչ մի հնարավորություն հետադարձ հաշվի»:⁴ Ծիշտ է, որ մեր պիտառության վերնագրում չի նշված Դիոսկորոսի մահվան տարեթիվը, բայց նշանակո՞ւմ է այդ արդյոք, որ Դիոսկորոսի նման մեծության մահից դեռ լրիվ 100 տարի չանցած մարդիկ արդեն չգիտեին նրա մահվան տարեթիվը թեկուզ «անիծյալ» Մարկիանոս կայսեր տարիներով հաշված, այն Դիոսկորոսի, որ իր մահից հազիվ 10—15 տարի անցած «երսնելի հայր մեր և խոստովանող» է կոչվում և բոլոր նշաններից երևում է, որ սրբացած մարդու պատիվներ է վայելել և թերևս նաև հատուկ տոն ունեցել եկեղեցում: Մեզ թվում է, որ այդպիսի բան լինել չի կարող. Դիոսկորոսի մահվան թվականն անշուշտ հայտնի կլիներ՝ նրան այդքան պատիվներ տվող միաբնակներին: Ուրեմն հետադարձ հաշիվ—

¹ Թերում եմ գրառար թարգմանությամբ, քանի որ մեղանում ասորերեն տառերով ապագրել անհնարին է:

² Այս տեղեկությունը հաղորդում է Ն. Ակինյանը, «Հանդես Ամսորյա», 1932, էջ 279—280, ասելով հետևյալ գրքից. E. Schwarz, Codex Vaticanus Gr. 1431, eine antichalcedonensische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenos, München. 1927, էջ 125: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.—Histor. Klasse, XXXII Bd., 6 Abt.

³ Տե՛ս Eberhard Nestle, Syrische Grammatik, Berlin, 1888, էջ 132: Նաև Payne Smith A Compendious syriac Dictionary, Oxford 1903, էջ 623, որտեղ ասված է՝ Թշրին քրդեմ = հոկտեմբեր, Թշրին խրայա = նոյեմբեր:

ենք անել Դիոսկորոսի մահվան օրվա զուգադիպումների վերաբերյալ ո՛չ քի անկարելի պետք է համարել, այլ միանգամայն հնարավոր, մանավանդ հայոց եկեղեցու կապակցությամբ, որը, ինչպես երևում է, Դիոսկորոսին սրբերի կարգն է դասել և հատուկ տոն է սահմանել նրա հիշատակին: Մեր մատենադարանի ձեռագրերում զանազան առիթներով պրպտումներ կատարելիս մենք 1907 ձեռագրում (էջ 2ր) պատահեցինք Դիոսկորոսին նվիրված հետևյալ շարականին, որի վերջում ասված է, թե դա գտնվում է «ի մէջ շարակնոցին»:

«Գեղեցիկ շառաւիղ յարմատոյ սրբոց հարցն,
Վերաբուսեալ ծաղիկ հաւատոյ մեծ վկայն Քրիստոսի
Սուրբն Դիոսկորոս, ոչ հաւանեալ անօրէն ժողովոյն,
Նգովեաց զլեռն և զտօմարն իւր պիղծ»:

Ուրեմն Գ. Տեր-Մկրտչյանի ամբողջ կառուցվածքի հիմքը, տարեթիվ նշված չլինելու պատճառով հետադարձ հաշիվ անելու անհնարինությունը, իրականությանը չի համապատասխանում:

Գ. Տեր-Մկրտչյանն ինքն էլ ընդունում է, որ հետադարձ հաշիվներ արվել են, բայց դրա համար նա միշտ պարտադիր է համարում բացի ամսաթվից նաև տարեթվի նշումը, գտնելով, որ այլ կերպ համարողները ոչ մի դեպքում չէին կարող ճշտել զուգադիպումները: Այս պնդումն ևս չի համապատասխանում իրականությանը. մեր գրականության մեջ (տես Ասողիկ, էջ 78—79) պահված է հետևյալ ժամանակարանական ցուցումը. «Եւ յետ պատերազմին Վարդանայ՝ զկնի երկուց ամաց սուրբ Ղևոնդեանք Յովսեփաւ հայրապետաւ կատարեցան յամսեանն հրօտից, որ օր ԻԶ էր ամսոյն, նոցն յուշիսի յաւուր կիւրակէի: Ըստ որում ստուգեալ մեր զամս թագաւորացն՝ զտաք հանդիպեալ ի ժն ամն Յաղկերտի և յԳ-ն Մարկիանոսի անիծելոյն»: Նույնը քերում է նաև Վարդան Բարձրբերդցին (Մոսկվա, 1861, էջ 76), միայն սա հիշում է Հաղկերտի ժԶ տարին և նահատակությունը դնում է Հրօտից ամսի ԻԵ-ին:

Սա ցույց է տալիս, որ մեր նախնիք հնարավորություններ ունեցել են ժամանակարանական բարդ հաշիվներ անելու, անշուշտ ձեռքերին ունենալով ժամանակարանական աղյուսակներ (կայսրների և թագավորների տարեթվեր, հայրապետների կարգ, զատկական ցուցակներ և այլն), որով կարողացել են առանց տարեթվին ունենալու այդ աղյուսակներով որոշել դեպքի տարեթիվը, բյուզանդական կայսրների և պարսից թագավորների տարիների համապատասխանությունը և այլն: Մեր դեպքի համար բավական էր իմանալ, որ Դիոսկորոսը մեռել է Մարկիանոսի կայսրության 5-րդ տարվա սկզբներին, ամսաթիվը տրված էր, ուրեմն ամեն տեսակի հետադարձ հաշիվ հնարավոր էր և հայ թարգմանիչը կարող էր նշանակել ո՛չ թե թարգմանության թվականը, այլ միայն ևեթ Դիոսկորոսի մահվան ամսաթիվը իր ժամանակի հայերեն ամսաթվով:

Բայց այս միայն ի միջի այլոց, ցույց տալու համար, որ մեր նախնիները շատ ավելի մեծ հնարավորություններ են ունեցել, քան մենք կարծում ենք երբեմն: Գալով մեզ հետաքրքրող խնդրին, պետք է ասենք, որ իրոք հայ թարգմանիչը, ինչպես երևում է, այդպիսի հետադարձ հաշիվ չի արել, այլ միայն նշանակել է Դիոսկորոսի մահվան ամսաթվի զուգադիպությունը Տիմոթեոսի գրքի թարգմանության ժամանակի հայկական ամսաթվի հետ:

Եթե այդպես է, պետք է միանգամայն ճիշտ համարել Հակոբ Մանանդյանի առաջարկած սրամիտ ուղղումը: Գտնելով, որ «Տիմոթեոսի բնագիրն ազատ չէ աղճատումներից», Մանանդյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ «Հոռի Զ ամսաթիվը աղճատված է սկզբնական Հոռի ԻԶ ընթերցվածից: Այդ դեպքում Թովթ է = սեպտեմբեր Դ = Հոռի ԻԶ զուգավորության հանդեպ կունենանք 552—556 թվականները, իսկ Թովթ Ե = սեպտեմբեր Բ = Հոռի ԻԶ զուգավորության հանդեպ, 480—484 քառամյակի փոխարեն, կունենանք 560—564 թվականները»¹: Մի կողմ թողնելով Թովթ Ե = սեպտեմբեր Բ = Հոռի ԻԶ զուգավորությունն իբրև սխալ և ավելորդ, մենք կունենանք միայն Թովթ է = սեպտեմբեր Դ. և դրա դիմաց թարգմանչի ժամանակի հայերեն ամսաթվի զուգավորումը = Հոռի ԻԶ, որի համաձայն Տիմոթեոս Կուղի թարգմանության ժամանակը կդառնա 552—556 քառամյակը, որը միանգամայն համապատասխանում է պատմական իրականությանը և մեր ունեցած բոլոր տեղեկություններին:

Որ հայկական Հոռի ԻԶ չի մատնանշում Դիոսկորոսի մահվան թվականը, այդ երևում է այն հաշվից, որ Դիոսկորոսի մահվան տարին, 454 թվականին Թովթ է = սեպտեմբերի 4-ին համապատասխանում է Հոռի 1-ը: Իսկ եթե, հետեւելով Ակինյանի առաջարկած մի այլ ուղղումին, ուզենանք սեպտեմբերի Բ-ն կարդալ Թ, այն ժամանակ կգտնենք, որ 454 թվականին Հոռի 6-ին իսկապես համապատասխանում է սեպտեմբերի Թ ընթերցվածը, բայց այդ դեպքում էլ մեջտեղից վերանում է Թովթ Ե կամ է-ն, որոնց այդ թվականին համապատասխանում էր Նավասարդի 29-ը կամ Հոռի 1-ը:

Այս բոլոր դժվարությունների մեջ ամենից քիչ դժվարություն հարուցողը Հոռի Զ-ն Հոռի ԻԶ կարդալն է: Այդպիսի շփոթություններ շատ են հանդիպում մեր ձեռագրերում, բայց մենք որպես օրինակ կբերենք միայն մեկը, որը դարձյալ Զ և ԻԶ թվերին է վերաբերում:

Մեր Մատենադարանի Զեռ. № 3569 էջ 134ա կարդում ենք՝ «Արեգի Զ. և մարտի. ԺԴ. վարք և յիշատակ է սքանչելի առն Գրիգորի պապին Հոռմայ»: Զեռագիրը համարվում է ԺԷ-ԺԸ դարու գործ: Իսկ Զեռ. № 9220. Պատառիկ Տայսմավուրքից — ԺԵ—ԺԶ դար. էջ 109ա. նույնը ունի հետևյալ ձևով. «Արեգի. ԻԶ. և մարտի. ԺԴ. յիշատակ վարուց սքանչելի առն Աստուծոյ սրբոյն Գրիգորի Հոռմայ պապուն»:

Սա, իհարկե, մեր հարցի համար վճռական նշանակություն չունի, բայց ցույց է տալիս, որ թվերի այդպիսի շփոթություններ ո՛չ միայն հնարավոր են, այլև իրոք պատահել են:

Ահա այս բոլոր հիշված հանգամանքները նկատի ունենալով էր, որ մենք սկզբից ևեթ անընդունելի էինք համարում Գ. Տեր-Մկրտչյանի հաշիվները, որովհետև գտնում էինք, որ այդ հաշիվները հիմնված են մի անորոշ, բազմաթիվ պատահականությունների և սխալների ենթակա և քաղմազան բացատրություններ վերցնող թվականի վրա: Մեր կարծիքով՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և նրան հետևող Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի, Ստ. Մալխասյանի և Մանուկ Աբեղյանի հիմնական սխալն այն էր, որ նրանք հենվելով ձեռական մի տվյալի վրա, որը ինչպես տեսանք, անաղարտ և առանց աղճատումների չի հասել

¹ Հ. Մանանդյան, Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, «Հանդես Սմաթրյա», 1926, էջ 442: Լույս է տեսել նաև առանձին գրքով:

մեզ, անուշադրության էին մատնում կամ բռնություն նշանակություն չէին տալիս պատմական ընդհանուր զարգացման ցուցմունքներին և դրավոր աղբյուրների այն բացահայտ վկայություններին, որ հասել են մեզ դանազան աղբյուրներից: Որո՞նք են այդ վկայությունները մեզ հետաքրքրող հարցի մասին:

Դրանցից մեկը և, մեր կարծիքով, ամենակարևորը մենք բերել ենք մեր հրատարակության առաջաբանում. դա հայտնի փոտ պատրիարքի Թղթի հատվածն է Հայոց Զաքարիա կաթողիկոսին, որտեղ կարդում ենք. «... Եւ հայր վտանգեալք ի հինից պարսից, ոչ զօրեցին և պարապեցան զալ ի ժողովն. վասն այնորիկ ոչ եհաս պատճառ ժողովոյն ի Հայր հաւաստեալ. բայց հակառակութիւն ինչ վասն ժողովոյն ոչ դոյր, այլ ամենեքեան ընդունէին զժողովն մինչև ի ժողովն Դունայ... ցԶ ամն ներսեսի կաթողիկոսի, որ Աշտարակացն էր, որ արար զժողովն ի Դուին... ի ձեռն Արդիշոյի ասորոյ, որ եկեալ էր ի Սասունոյ ի Սարաբթոյ վանիցն և այլք ընդ նմա, որ ձեռնադրեցան. (ընկալան նաև) զԴիսոկորոս և զՓիլակտոն եպիսկոպոս ի Նաբուք քաղաքէ և զԴիմոթէոս Աղեքսանդրացին, որում Կուզն կոչեն, որ զգրեալն թարգմանեցին ի հայս, որ կոչեն յետին թարգմանիչք, որ ունի բաղում շարախոսութիւն վասն ժողովոյն Քաղկեդոնի ի նոցին թարգմանութեանն. և ի նոցունց աւանդութենէն՝ մի բնութիւն ավանդեցին Քրիստոսի աստուածութեանն և մարդկութեանն և զխաչեցարդ եղին սրբասացութիւնսն՝ հակառակ կարծելով ժողովոյն Քաղկեդոնի»¹:

Սրա բուն աղբյուրը համարվում է «Յաղագս հայկական իրաց» (De rebus Armeniae) անանուն պատմությունը, որի մեջ ասված է²:

«Եվ այստեղ (Դվինի ժողովում) (ներսես Աշտարակեցու օրով) նդովեցին Քաղկեդոնի սուրբ ժողովը որպես նեստորական՝ Արդիշոյի խոսքի համաձայն: Որովհետև այդ նույն ժամանակները թարգմանեցին Արդիշոյի բերած վերոհիշյալ Տիմոթեոսի և Փիլիքոս (անշուշտ՝ Փիլոքսեն) ասորիի գրքերը, գրված Քաղկեդոնի մեջ եղած որոշումների դեմ և նրանց դեմ, որոնք Քրիստոսի մեջ երկու բնություն են դավանում: Եվ այդ գրքերով համոզվեցին և Դվինի նույն ժողովին մեջ որոշեցին՝ մի բնություն ասել աստծու բանի և մարմնի մասին, և անմահ բնությամբ խաչված ու մեռած: Ուստի Սուրբ աստվածի վրա ավելացրին «որ խաչեցարդ», համաձայն Պետրոս Թափիչի, որ վարակված էր Սարեսի մոլորությամբ»³:

Երրորդ վկայությունը պատկանում է վրաց կաթողիկոս Արսեն Սափարացուն. նա ասում է.

«Եվ երկին նդովեցին նույն սուրբ ժողովը Քաղկեդոնի, որ կոչեցին նեստորական՝ համաձայն անաստված Արդիշոյի, և նույն թվին երեվան հանեցին մեկնողական գրությունն Տիմոթեոս և Փիլոքսենոս հերձվածողներու, որոնք ասորի էին, և առաջինները եղան, որ գրեցին և Քրիստոս Աստծու երկու բնությունն ընդդիմադրելու մասին, և Կուզի գրվածքին ստորագրվեցին իրենց իսկ մեռցնելու համար և ասացին մի բնություն բանին աստուծո և մարմնո և ան-

¹ Правосл. палест. Сборник, т. XI, вып. I СПб, 1892, էջ 179—210, մեզ հետաքրքրող հատվածը, էջ 180—181:

² Migne, Patr. gr. 132, էջ 1243—1245. տե՛ս ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Տիմոթեոս Կուզ հայ մատենադրության մեջ:

³ Տե՛ս ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Տիմոթեոս Կուզ հայ մատենադրության մեջ, Վիեննա, 1909, էջ 15:

մահական բնութեամբ խաչեցեալ և մեռյալ Քրիստոս քարոզեցին, այսինքն խաչեցեալ ավելացրին Սուրբ աստվածի մեջ, որ է խաչեցար, համաձայն Պետրոս Մնտիրացու, որ Սարգիստի ախտով էր վարակված»¹:

Վերջապես, վերջերս Պողոս Անանյանը հայտնաբերել է մի նոր պատմական հիշատակարան Դվինի Բ. ժողովի մասին, որը տպված է «Բաղմավեպ» հանդեսում²: Հիշատակարանը վերցված է 1335թ. գրված մի ճառքնորից, Վենետիկի ձեռագիր, № 239, էջ 81ա—28բ. նրա վերնագիրն է՝

«Գիր մերոյ հարցն որ ի Գուին ժողովեալ
յաւուրս մեծին Ներսեսի Հայոց Մեծաց
և վասն Քաղկեդոնի»:

Այդ հիշատակարանում ասված է հետևյալը Դվինի Բ. ժողովի մասին...

«Եւ ի բաց մերժեցին զժողովն Քաղկեդոնի նզովիւք չափ. յորում ամի և զգիրսն իսկ թարգմանեցին զՏիմոթէոսի Երկրորդ քղթին մեկնութիւն ի հայական (sic!) բառ, և զՓիլաիստին. և հակառակ Քաղկեդոնի ժողովոյն ճառս ոչ սակաւ կարգեցին: Գրեցին և զսրբասացութիւնսն զխաչեցարդ կցուրդս ընդդիմակս նոցա բարժանմանն զՔրիստոսի միատրեալ բնութիւնն»³:

Մի կողմ թողնելով այս 4 հիշատակարաններում եղած մանր թյուրիմացութիւնները, ինչպես օրինակ Տիմոթէոսի և Փիլոքսենի գրվածքները «մեկնողական գրութիւն» անվանելը Արսեն Սափարացու վկայության մեջ կամ Տիմոթէոսի գրվածքը «Երկրորդ թղթին մեկնութիւն» կոչելը վերջին հիշատակարանում, տեսնում ենք, որ այդ պատմական հիշատակարանների մեջ շատ ճիշտ բնորոշված են այն գործերը, որ կատարեց Դվինի Բ. ժողովը, այն է՝ 1) Քաղկեդոնի ժողովի մերժումը՝ համարելով այն անշուշտ նաև նեստորականության վերահաստատում, 2) Տիմոթէոս Կուզի և Փիլոքսենոս Մաքուգեցու գրվածքների և այլ հակաքաղկեդոնական գործերի թարգմանութիւնը և 3) Սուրբ աստվածի վրա «որ խաչեցար»-ի հավելումը: Այս 3 հարցերի վերաբերմամբ հիշված հիշատակարաններն արտահայտվում են շատ որոշակի և ոչ մի թյուրիմացության տեղ չեն թողնում և վստահելի են միանգամայն:

Մեզ ակներև է թվում, որ այդքան բաղմազան և միևնույն բանը չնչին տարբերութիւններով կրկնող վերոհիշյալ 4 հիշատակարանների տված տեղեկութիւնները ոչ մի դեպքում չի կարելի անտեսել միայն այն փաստարկումով, որ նրանք անզոր են Տիմոթէոսի Հակաճառության մեջ իբր պահված թվական ճշգրիտ տվյալի դիմաց: Մենք տեսանք, որ թվական այդ տվյալը բնավ ճշգրիտ չէ, զանազան ձևերով է ավանդված, ուրեմն աղճատված է, թույլ է տալիս զանազան բացատրութիւններ և չի արդարանում մեր ունեցած բոլոր հավաստի պատմական անխախտելի տեղեկութիւնների հանդեպ:

Ուստի համառոտ կերպով քննենք մեր ունեցած պատմական այդ հավաստի տեղեկութիւնները և տեսնենք, թե արդյոք հնարավո՞ր է ընդունել, որ Տիմոթէոսի թարգմանութիւնը կատարվել է 480—484 թվականներին, Հովհան Մանդակունու կաթողիկոսության ժամանակ: Եթե Տիմոթէոսի Հակաճառութիւնը թարգմանվել է 480—484 թվականներին, ապա պետք է ընդունել,

¹ Լ. Մ Ե ի ք ս Ե Թ-բ Ե Կ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, էջ 10:

² Տե՛ս «Բաղմավեպ», 1957, թիվ 5—6, մայիս-հունիս, էջ 112—113:

³ «Բաղմավեպ», 1957, էջ 113, տող 46—51:

որ 480-ական թվականներին քաղկեդոնականության և հակաքաղկեդոնականության քուռն պայքար է եղել Հայաստանում. իսկ այդպիսի պայքարի ամենաշնչին հետք անգամ չենք գտնում ե. դարի վերջին քսանամյա պատմության շրջանում: Նախ, այդ քառամյակը հենց Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության ետոն շրջանն էր, երբ Հովհան Մանդակունին նույնիսկ գլուխը հանգիստ դնելու տեղ չունեի, ո՞ւր մնաց դավանաբանական վեճերով զբաղվելու և Տիմոթեոսի գրվածքի նման կապիտալ մի գործ թարգմանել տալու հարմարություն և ժամանակ: Այնուհետև, պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Բյուզանդական կայսրության մեջ 482 թվին հրատարակված էր Զենոնի հրովարտակը, որով Քաղկեդոնի դավանությունը հետ էր մղված և որոշ դավանական անդորրություն էր տիրում պետության մեջ: Այդպիսի հանգամանքներում ի՞նչ ստիպողական հարկադրանք կարող էր ստիպել հայերեն թարգմանելու Տիմոթեոսի հակաչական ծավալ ունեցող գործը. չէ՞ որ այդպիսի կապիտալ գրվածքները թարգմանվում են միայն այն ժամանակ, երբ նրանց ստիպողական կարիքը կա՝ վտանգի դեմ պաշտպանվելու համար. իսկ ո՞վ կասի, թե քաղկեդոնականության նույնիսկ ամենափոքր վտանգ կար Բյուզանդական կայսրության մեջ և նրանից դուրս ե. դարի 80-ական թվականներից մինչև Զ. դարի 20-ական թվականները, կամ ավելի ճիշտ 518 թվականը, այսինքն՝ Զենոնի և Անաստասի կայսրության ժամանակամիջոցում:

Տիմոթեոսի Հակաճառության թարգմանության ժամանակը 480—484 քառամյակը տեղափոխող հեղինակներից մեկը՝ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը մեծ շփոթ է մտցնում խնդրի մեջ նրանով, որ Զենոնի հենոտիկոնի ընդունումը նույնպես ուզում է վերագրել Հովհան Մանդակունուն, առանց խորը կշռադատելու այն հանգամանքը, որ եթե Հովհան Մանդակունին ընդունել է Զենոնի հենոտիկոնը, էլ ի՞նչպես կարող էր նա թարգմանել տալ Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառությունը, որով նա նուրից Քաղկեդոնի շուրջը մեծ վեճ ու քուռն պայքար պետք է հարուցեր, դեմ գնալով Զենոնի հենոտիկոնի ոգուն, որի նպատակն էր լուծության մատենել Քաղկեդոնի ժողովը և խաղաղություն հաստատել կայսրության մեջ: Առհասարակ անտեղի է, եթե շասենք, անիմաստ, խոսել այն մասին, թե Հովհան Մանդակունին ընդունել է Հենոտիկոնը և «լուելյան» դատապարտել Քաղկեդոնի ժողովը, և միևնույն ժամանակ ասել, որ Տիմոթեոսի «Հակաճառությունը» թարգմանել է տվել նույն Մանդակունին, որովհետև Տիմոթեոսի «Հակաճառության» թարգմանությունը ո՛չ թե «լուելյան» դատապարտություն է Քաղկեդոնի, այլ բացարձակ պատերազմ նրա դեմ, կտրական և հրապարակային մերժում նրա բոլոր որոշումների: Անկարելի է նաև ընդունել, որ Տիմոթեոսի «Հակաճառությունը» թարգմանվելով 480-ական թվականներին, այնուհետև մոռացության է մատնվել շուրջ 100 տարի և միայն Վրաց բաժանման առթիվ ասպարեզ հանվել:

Այդ բոլոր անհեթեթությունների դիմաց իրերի բնական ընթացքին միանգամայն համապատասխան է այդ երկի թարգմանությունը դնել 552—556 թվականներին, որից հետո նա անշուշտ կարևոր դեր է խաղացել Սյունյաց և Աղվանից եկեղեցիներում Հովհաննես Բ. Գաբրիելացու օրով տեղի ունեցած մաքառման մեջ այդ երկրներում բուն դրած նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ և ավելի ևս Վրաց բաժանման առթիվ հղած վիճաբանություն:

¹ Գիրք Թղթոց, էջ 49:

ների մեջ: Այդ ժամանակներից սկսած Տիմոթեոսի «Հակաճառությունը» եղել է այն ղինանոցը, որից հայ հոգևորականությունը ղենքեր է քաղել քաղկեդոնականության դեմ մարտնչելու համար:

Այս է ահա մեր վերջնական եզրակացությունը քննարկվող հարցի մասին: Ոչ մի դեպքում չի կարելի Տիմոթեոսի «Հակաճառության» թարգմանությունը ղենել 480-ական թվականներին. այն կարող է թարգմանված լինել միայն մեր առաջաբանում նշված ժամանակամիջոցում, ներսես Բ. կաթողիկոսի ժամանակ և կապված նրա հրավիրած Դվինի Բ. ժողովի հետ, ուրեմն շուրջ 552—556 թվականներին:

Մեր այս հոգվածը արդեն գրված և պատրաստ էր տպագրության հանձնելու, երբ մեր ձեռքն ընկավ բանասեր Պողոս Անանյանի «Պատմական հիշատակարան մը Դվինի Բ. ժողովի մասին» հմտալից ուսումնասիրության շարունակությունը «Բաղմավեպ»-ի 1958 թվականի թ. 6—7, հունիս-հուլիսի համարում, էջ 117—131, որի մեջ հեղինակն ամփոփում է իր եզրակացությունները Տիմոթեոսի «Հակաճառության» մասին և մանրամասնորեն քննում է նաև այն հարցը, թե «ե՞րբ թարգմանվեցան Տիմոթեոսի Հակաճառության երկու գրքերը»: Նա մեջ է բերում հարցի ամբողջ պատմությունը, Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Ն. Ակինյանի, Հ. Մանանդյանի և Մ. Աբեղյանի կարծիքները և իր առարկությունները նրանց դեմ, գտնում է, որ «Երկու կողմի՝ փաստերն ալ ղրական փաստեր են, ուստի անոնցմե մին կպարունակե անպայման սխալ մը»... «ուստի որոշելու համար այս երկու փաստերեն մեկին կամ մյուսին հաստատությունը, պիտի անցնինք քննելու հետևյալը. արդյոք 480—484 թառամյակին հնարավո՞ր էր Տիմոթեոս Կուղի թարգմանությունը նույն ժամանակի պատմական շրջանին մեջ»: Եվ մանրամասնաբար ու բոլոր կողմերից քննության առնելով այդ հարցը՝ նույնպես գալիս է այն եզրակացության, որ իրոք, Տիմոթեոս Կուղի «Հակաճառության» թարգմանությունը կատարվել է 2-դարի կեսերին և ոչ մի դեպքում չի կարող նրանից առաջ կատարված լինել:

Е. ТЕР-МИНАСЯН

О ВРЕМЕНИ ПЕРЕВОДА НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК ТРУДА ТИМОФЕЯ ЭЛУРА «ОПРОВЕРЖЕНИЕ УЧЕНИЯ ХАЛКЕДОНСКОГО СОБОРА»

Резюме

Относительно времени перевода сочинения Александрийского патриарха Тимофея Элур «Опровержение учения Халкедонского собора» с греческого на древнеармянский язык мнения ученых расходятся. Издатели этого значительного для истории армянского языка труда (1908 г., Эчмиадзин), исходя из сообщения Константинопольского патриарха Фотия (858—867, вторично 878—886) и имея в виду истори-

¹ Տիմոթեոսի «Հակաճառության» թարգմանությունը 552—556 թվականների գործ համարողների և այն 480—484 թառամյակին թարգմանված համարողների մասին է խոսքը:

ческую обстановку всего VI века, в предисловии к изданию этого труда пришли к заключению, что он переведен приблизительно в середине VI века.

Вскоре после издания труда Тимофея Элура известный филолог Галуст Тер-Мкртчян, основываясь на имеющемся в этой работе упоминание о дне смерти Александрийского патриарха Диоскура, приводимого по египетским и армянским месяцам с соответствующими указаниями дней этих месяцев, выразил категорическое мнение, что труд Тимофея Элура переведен на армянский язык в 480—484 гг., то есть в период, когда указанные дни египетского и армянского месяца совпадают.

К этому мнению Галуста Тер-Мкртчяна примкнули без оговорок Ст. Малхасян, М. Абегиан и один из издателей названного сочинения Элура К. Тер-Мкртчян. Однако другие ученые, Я. Манандян, Н. Акинян и автор этой статьи не нашли доводы Г. Тер-Мкртчяна и др. убедительными и остались при убеждении, что труд Элура переведен в VI веке, при католикосе Нерсесе втором (548/9—556/7).

Автор статьи доказывает, что единственное основание Г. Тер-Мкртчяна слишком шатко. Во-первых, сохранившиеся названия египетских и армянских месяцев и чисел совершенно случайны; они, по всей вероятности, претерпели изменения. Например, Я. Манандян предлагает изменить только одну цифру, читать 26 вместо 6 (что часто случается в наших рукописях) и тогда получится, что перевод книги сделан при католикосе Нерсесе Втором. Во-вторых, это же сочинение сохранилось в сирийском переводе (рукописи Британского музея cod 729 add 12156), где упомянутые месяц и день смерти патриарха совершенно другие. В-третьих, историческая обстановка 480—484 гг. никоим образом не допускает возможности перевода на армянский язык такого объемистого труда. В-четвертых, имеется четыре исторических источника, свидетельствующих о том, что сочинение Тимофея Элура было переведено на армянский язык при католикосе Нерсесе Втором. Эти источники — патриарх Фотий, его первоисточник *De rebus Armeniae*, католикос Грузии Арсений и найденный в 1958 году в Венеции новый источник о Двинском соборе (см. «Базмавеп», 1958 г.).

Автор статьи считает, что из-за случайной цифры невозможно пренебречь всей исторической обстановкой и достоверными историческими источниками, говорящими о том, что книга Элура переведена на армянский язык при католикосе Нерсесе Втором в 552—556 годах.

